

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

УДК 821.161.2–311.6 Загребельний П.

ЛІТВИНЧУК Таїса Вікторівна,
аспірант кафедри історії української літератури,
теорії літератури і літературної творчості
Інституту філології Київського національного
університету імені Тараса Шевченка
e-mail: tajisa.litvynchuk@ukr.net

ЗАСОБИ І СПОСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ТОПОСУ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО МІСТА (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНІВ «СМЕРТЬ У КИЄВІ» ТА «ПЕРВОМІСТ» ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО)

Стаття присвячена дослідженню своєрідності природно-ландшафтних особливостей топосу міста доби Київської Русі в історичних романах Павла Загребельного «Смерть у Києві» та «Первоміст». Зважаючи на ідейно-тематичну спрямованість романів (повернення князя Юрія Долгорукого на київську землю («Смерть у Києві») та зведення першого в києворуській столиці моста (роман «Первоміст»)), найповніше та найбільш предметно відтворені локуси й образи, що формують природно-ландшафтні особливості Києва. Найприкметнішими засобами і способами відтворення природно-ландшафтних особливостей топосу міста доби Київської Русі є зорова візуалізація дійсності, використання епітетів, метафор, що використовуються з метою формування відповідної характеристики зображуваного, індивідуально-авторських порівнянь та зіставлень природно-ландшафтних особливостей зображуваного з почуттями героїв творів та їх умовної «всеприсутності». Основна увага зосереджується на локусах та образах сонця, неба і Дніпра, які як самотійно, так і в поєднанні з окремими структурними елементами міського простору визначають природно-ландшафтні особливості топосу середньовічного міста.

Ключові слова: топос, локус, місто, Середньовіччя, пейзаж, П.Загребельний, «Смерть у Києві», «Первоміст», сонце, небо, Дніпро.

Постановка проблеми. У 1974 році за історичні романи «Смерть у Києві» і «Первоміст» П. Загребельний був удостоєний Шевченківської премії. У схвальних відгуках та рецензіях І. Кравченка й В. Земляка, опублікованих на сторінках «Літературної України», підкреслюється виправдане тяжіння автора до української версії княжої доби, адже «письменник виступає і як дослідник історії, свідомо полемізуючи з усталеними поглядами на деякі історичні події та історичних осіб [1, 3]», до того ж «не запобігає перед історією, не намагається втрапити у скам'янілі «стовпи» її, а щоразу витворює як ніби свою модель з історичного матеріалу... [2, 2]». Однак попри зосередження уваги на своєрідності змалювання доби Київської Русі, характерів окремих особистостей тощо не може залишатися поза увагою дослідників приклад опису культури та міського середовища середньовічної епохи в сучасній українській літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню топосу та визначенню його визначальних рис протягом останнього часу присвячені наукові роботи А. А. Булгакової [3], Т. В. Субботіної [4], П. З. Гольдіна [5] та інших. До питання урбаністичного простору звертались В. С. Доній [6], В. Г. Фоменко [7], І. В. Вихор [8] та інші. Дослідження окремих аспектів творчості П. Загребельного, окрім поодиноких наукових розвідок, представлено в дисертаціях: науковому осмисленню етнопсихологічної концепції особистості та особливостям її еволюції з позицій психоаналітичного літературознавства присвячена кандидатська дисертація Н. Д. Санакоєвої [9]; вивчення проблеми естетичних функцій символів у творчості автора здійснюється у науковій роботі С.М. Нестерук [10]; дослідженню семантики і прагматики назв кольорів в українській романістиці середини й другої половини ХХ століття

(на прикладі творчості й П. Загребельного) присвячена робота Л. О. Супрун [11], а художнього часопростору в історичних романах автора – дисертація В. Ю. Сікорської [12]. Однак наразі у вітчизняному літературознавстві не представлено окремої синтетичної студії, яка була б присвячена дослідженню топосу Києва доби Середньовіччя в історичній прозі П. Загребельного.

Метою статті є вивчення засобів і способів реалізації природно-ландшафтною своєрідності топосу Києва в романах «Смерть у Києві» і «Первоміст» П. Загребельного, його ідейно-тематичних особливостей і своєрідності принципів художньої організації.

Виклад основного матеріалу. З-поміж існуючих у літературознавстві понять на позначення окремих просторових явищ (топос, локус, міський текст, хронотоп тощо) визначальне місце у композиційній структурі романів «Смерть у Києві» і «Первоміст» П. Загребельного займає топос середньовічного Києва. Використовуючи традиційний поділ простору на закритий і відкритий в семіотиці художнього простору, Ю. Лотман називає топосом відкриті просторові образи у складі безмежного. Тобто «весь просторовий континуум тексту, в якому відображається світ суб'єкта, утворює топос [13, 280]». При цьому йому притаманні предметність й амбівалентність відтворення дійсності (відтворення «предметної» реальності чи відмова від неї) тощо. За визначенням Т. Субботіної, топос – синонім «категорії культури» чи «образу культури», відбиток співвідношень «людина – простір – культура», що об'єднані в єдину сутність, і складається з окремих ментально значущих локусів [4, 112]. П. Гольдін визначає топос як культурологічний конструкт та «злиття множинної мікроісторії, пам'яті, традиції й ідеології місця з культурною географією, що тяжіє разом із культурним простором вулиць, будинків, дворів» [5, 68]. Тобто топос, на думку дослідника, – це система образів, які характеризуються усталеним переліком смислів та перебувають у тісному взаємозв'язку з культурною пам'яттю. А. Булгакова, підтримуючи позицію П. Гольдіна, підкреслює існування очевидної залежності топосу від культурної ментальності письменника, зважаючи на існування тісного зв'язку між схемою мислення й розуміння, що відображає топос, і культурною ментальністю автора [3, 49]. На думку І. Вихор, топос – це «предметно-сміслова даність міста, відтворена у тексті сукупність міських реалій, окреслених і локалізованих у певних часово-просторових межах» [8, 9]. Таким чином, під поняттям «топос» варто розуміти предметно-смісловий конструкт, що є результатом відображення реально існуючих топографічних об'єктів чи їх творчого переосмислення автором у художньому творі, що формується внаслідок осмислення ним суспільно значущих, культурно-історичних подій, традицій тощо. Таке розуміння топосу дає змогу визначити ті ключові риси і засоби його реалізації, за допомогою яких досягається композиційна єдність романів «Смерть у Києві» та «Первоміст».

Ключовим елементом композиційної організації топосу Києва є співвіднесеність окреслених П. Загребельним місця й часу існування міста з його способом та роллю для держави в цілому, а також авторська своєрідність інтерпретації топографічних об'єктів міського простору, за якими легко вгадується киеворуська столиця, чи їх художня трансформація: місто, що є центром усієї держави (Київська Гора, Володимирів город як підтвердження місця локації князівської влади); місто – центр православ'я та архітектурної величі (Софія Київська, Києво-Печерська Лавра тощо); місто з його окремими елементами забудови, вулицями, площами й майданами (Поділ, Боричів узвіз тощо); місто з його природно-ландшафтними елементами (Дніпро, Почайна тощо).

Виокремлення та виразна авторська інтерпретація предметно-просторової складової, основним об'єктом зображення якої є ландшафтні особливості міста, пейзаж його окремих об'єктів, що доповнюються відтворенням певних періодів у річному циклі розвитку природи, добового часу, небесних світил, природних стихій тощо, дає можливість стверджувати про реалізацію в історичних романах П. Загребельного топосу міста, що має виразні природно-ландшафтні особливості. Прикладом цього може слугувати послідовне введення в структуру романів образів сонця, неба та Дніпра, які, однак, позначені не лише тяжінням до контрасту та суперечностей й водночас – до амбівалентності (лагідно – немилосердно; Дніпро, що нагадує про дитинство – Дніпро, що відбирає майбутнє; небо спокійне – небо похмуре, що загрозово висить над головою): *«Хоч ішов на спад вересень, сонце пекло немилосердно, так ніби вже*

навіки втратило свою лагідність [14, 20]»; а згодом – «Київ уже й не Київ з лагідним сонцем, з гранням дзвонів, розспіваний і розсіяний, а суцільна причасність... [14, 391]», але й шляхом утвердження «всеприсутності» героїв романів: за умови безпосереднього споглядання чи перебування тут-і-зараз на місці, яке відображається (сприйняття нічної природи міста Дулібом: «...світиться повітря над Києвом, світяться золоті верхи його церков, увесь світ пронизаний нічним загадковим світлом... [14, 316]»), та у спогадах героїв, зокрема Юрія Довгорукого: «...виніс саме з тих країв замилювання до трав, дерев, птиць, звірят, небесних світил, ранків прозорих і вечорів у сонячній вогні, до тих снігів, до голосів, барв усього суцього [14, 109]». Це є підґрунтям для підтвердження переконання щодо відсутності або існування розмитих меж (кордонів) топосу. Адже, як зауважує С. Нестерук, «з перших речень будь-якого роману або повісті прозаїка проглядає подвійність – не тільки у двозначній назві, але й у тексті, що є шифром законодавчих смислів. Кожне значення образу-символу звернене в напрямку формування глибинного архетипу підсвідомості» [10, 11]. Не винятком також є й часто використовуваний автором прийом порівняння місця перебування з Києвом: «...пологі, лагідні горби, що теж нагадували мовби київські гори [...], але Київ помешаний, якийсь несправжній, ляльковий, хоч як і в Києві, все тут було біле, світле, тихе, прекрасне [14, 112]».

При цьому відтворення особливостей природно-ландшафтного типу топосу Києва (за умови розміреного темпу оповіді) зображення образу сонця відбувається опосередковано: автор використовує художні засоби та прийоми (порівняння, метафора, метонімія тощо), за допомогою яких вдається відтворити, наприклад, ясний, погожий, сонячний день. Так, образ сонця у деяких випадках набуває виразної опуклості – його відтворення часто носить глибинний смисл, а подекуди має навіть алегоричний характер: «По сонцю були місця чорні, мовби цвяхи великі, й імла густа спускалася на землю... » [15, 582]; «...було знамення в сонці: насунулася густа пільма з заходу, а з сходу засвітило, мов при п'ятиденному молодіку, а потім вийшло навпаки... [15, 582]». Алегоричне зображення знамень вказує не лише на виразний символічний характер (попередження про прихід лихих часів та нещастя на руську землю), але й підштовхує до декодування глибинних авторських інтенцій, що мають виразно індивідуальний характер: апелювання автором до традиційних міфологем, що мають окремішній характер (попередження про нещастя, що наближаються на Київську Русь, відбувається саме після смерті Лепеті та Полежає). Не винятком є й інші знамення, які пов'язані з небесними явищами: «... явилось мостицанам небесне знамення. Ніби пролетів над ними по небу великий вогняний змії і впав десь далеко за пуцями, і всі вони почули, як стукнула земля [15, 675]». Це сприяє формуванню виразно індивідуальних рис природно-ландшафтних особливостей топосу міста, що вирізняється динамічними образами, які є зворотною реакцією на відчуття й почування містян, адже останні часто шукають відповіді серед природи.

Не меншої уваги заслуговують природно-ландшафтні особливості Дніпра та його узбережжя. Автор не відходить від традиційного у фольклорі уявлення, за яким образ ріки символізує швидкоплинність й скороминущість буття, розмежування життя і смерті: «...завзято змагалася ріка проти впертої обмеженості берегів навіть узимку [...], могутньо зітхала крізь чорно водяні пролізні [...], нищила все, що траплялося на її путі [...], тяжко погойдувалися в брунатній воді вчорашні його власники [15, 437-438]». Таким чином, використання елементів архаїчного світовідчуття та наповнення його власними смисловими інтенціями дає можливість стверджувати про витворення образу Дніпра, що уособлює не лише спогади про щасливе минуле (дитинство місцевих жителів, щасливі миті Німого й Лепеті), але й загрозової істоти, підступів якої місцевим жителям необхідно остерігатись весь час. У такий спосіб, на думку М. М. Маковського, реалізується семантичне навантаження топосу, адже він відтворює не лише окремі усталені смисли, які вже попередньо можуть бути в нього закладені, але й реально існуючий географічний об'єкт з індивідуально-авторською картиною його сприйняття у свідомості автора [16, 15]. Автор філігранно виписує усі художні деталі цього образу, особливе місце в якому займає колористика як підтвердження особливого світосприйняття дійсності: «...з каламутно-чорної вода ставала сірою, згодом – набувала барви горіхової, несподівано мінилася густою блакиттю, а там спалахувала рожевістю [15, 573]». Можемо простежити, як змінюються кольори і їхні відтінки у відображенні води. Завдяки контрасту «досягає особливого

художнього ефекту – зорової відчутності описаного. Крім того, там, де діє контраст, яскраво виявляються властивості протилежних моментів. Колір має потужну естетичну вагу, шарм. Він надає об'єктові мінливої кольорової характеристики... [10, 12]». Автор переосмислює образ Дніпра («сивого», що таїть у собі вічність і минущість століть), вдається до виразних зорових образів, які формуються завдяки використанню розгорнутих епітетів.

Висновки. В історичних романах П. Загребельного «Смерть у Києві» та «Первоміст» топос міста Києва може бути представлений не лише як центр усієї держави, центр православ'я чи конкретне місце з його окремими елементами забудови, площами й майданами, але й як сукупність образів і локусів, що вирізняють природно-ландшафтні особливості топосу. Всі вони (майже без винятку) можуть функціонувати в романах як окремо, так і в поєднанні з іншими компонентами типів топосу міста. Найвиразнішими образами та локусами природно-ландшафтних особливостей топосу Києва є сонце, небо і Дніпро.

Перспектива подальших досліджень полягає у вивченні топосу міста, що виявляє себе як центр усієї держави, центра православ'я та архітектурної величі, міста з його вулицями та площами в історичних романах П. Загребельного.

Список використаної літератури

1. Кравченко І. За масштабність творення. Погляд на прозу «Вітчизни» / І. Кравченко // Літературна Україна. – 1973 – № 46 (3053). – С. 3
2. Земляк В. Якщо з погляду вічності / В. Земляк // Літературна Україна. – 1974. – №67 (3177). – С. 2.
3. Булгакова А.А. Топика в литературном процессе / Анна Александровна Булгакова. – Гродно: ГрГУ, 2008. – 107 с.
4. Субботина Т.В. Локус, топос, урбоним, микропоним: к вопросу о содержании пространственных понятий / Т. В. Субботина // Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Филология. Искусствоведение». – 2011. – Вып. 57. – №24. – С. 111 – 113.
5. Гольдин П.З. Топонимика, топос и локус малых улиц в парадигме семиотики / П.З. Гольдин // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Серия «Вопросы теории и практики». – Тамбов: Грамота, 2012. – Вып. 11. – Ч. 2. – С. 66 – 69.
6. Доній В.С. «Місто як текст»: соціокультурний та літературознавчий аспекти аналізу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Fil/2010_6/2.htm.
7. Фоменко В.Г. Українська урбаністична проза ХХ століття: еволюція, проблематика, поетика: дис... доктора філол. наук: 10.01.01 / Фоменко Віра Григорівна. – К., 2008. – 245 с.
8. Вихор І.В. Дискурс міста в українській поезії кінця ХІХ першої половини ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.06 – теорія літератури / І. В. Вихор. – Тернопіль, 2011. – 20 с.
9. Санакоєва Н.Д. Еволюція етнопсихологічної концепції особистості у прозі П. Загребельного: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / Н. Д. Санакоєва. – Дніпропетровськ, 2006. – 20 с.
10. Нестерук С.М. Естетичні функції символів у творчості Павла Загребельного: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 – українська література / С. М. Нестерук. – Кіровоград, 2001. – 19 с.
11. Супрун Л.О. Семантика і прагматика назв кольорів в українському романному тексті середини – другої половини ХХ ст. (на матеріалі творів О. Гончара, П. Загребельного, М. Стельмаха): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01 – українська мова / Л. О. Супрун. – Х., 2009. – 16 с.
12. Сікорська В.Ю. Художній часопростір в історичних романах Павла Загребельного: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.01.01 – українська література / В. Ю. Сікорська. – Кіровоград, 2007. – 22 с.
13. Лотман Ю.М. Структура художественного текста / Юрий Михайлович Лотман // Об искусстве. – Петербург: «Искусство – СПб», 1998. – С. 14 – 288.
14. Загребельний П.А. Смерть у Києві / Павло Архипович Загребельний. – Твори: в 6 т. – Т. 3. – К.: Дніпро, 1980. – 680 с.
15. Загребельний П.А. Первоміст / Павло Архипович Загребельний. – Твори: в 6 т. – Т. 3. – К.: Дніпро, 1980. – 680 с.
16. Маковский М.М. Язык – миф – культура: Символы жизни и жизнь символов / Марк Михайлович Маковский. – М.: Издательство «Русские словари», 1996. – С. 15.

References

1. Kravchenko, I.(1973). For the scale of creation. A view on the prose of "Fatherland". *Literaturna Ukraina (Literary of Ukraine)*, 46, 3 (in Ukr.)
2. Zemliak, V. (1974). If in terms of eternity. *Literaturna Ukraina (Literary of Ukraine)*, 67, 2 (in Ukr.)
3. Bulgakova, A.A. (2008). *Topeka in the literary process*. Grodno: GrSU (in Ukr.)

4. Subbotina, T.V. (2011). *Locus, topos, urbonim, mikrotoponim: to the question of the content of spatial concepts*. Cheliabinsk: The herald of Chelyabinsk State University (Vesnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta). – Vol. 57, 24, 111 – 113(in Rus.)
5. Goldin, P.Z. (2012). *Toponymy, topos, and the locus of small streets in the paradigm of semiotics*. Tambov: *Historical, philosophical, political and juridical sciences, cultural studies and the history of art. (Istiricheskije, filosofskie, politicheskie s juridicheskie nauki, kulturologia i iskusstvovedenie)*. – Vol.11. 2, 66 – 69 (in Rus.)
6. Donii, V.S. (2010). "City as Text": *the socio-cultural and literary aspects of the analysis*. Retrived from: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Nvmdu/Fil/2010_6/2.htm (in Ukr.)
7. Fomenko, V.G. (2008). *Ukrainian urban fiction of the twentieth century: evolution, problems, poetics*: The thesis of Doctor of Philology. – Kyiv (in Ukr.)
8. Vykhor, I.V. (2011). *The discourse of the city in Ukrainian poetry of the late nineteenth and first half of the twentieth century: the abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences/ – Ternopil (in Ukr.)*
9. Sanakoieva, N.D. (2006). *The evolution of ethnopsychological concept of personality in prose of P. Zagrebelnii*: the abstract of dissertation for the degree of Candidate of Philology/ - Dnipropetrovsk (in Ukr.)
10. Nesteruk, S.M. (2001). *Esthetic functions of symbols in works of Pavel Zagrebelnii*: the abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences. – Kirovograd (in Ukr.)
11. Suprun, L.O. (2009). *The semantics and pragmatics the names of colors in Ukrainian novelistic text of the middle - the second half of the twentieth century. (Based on works of Gonchar, P. Zagrebelnii, Stelmakh)*: the abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences. – Harkiv (in Ukr.)
12. Sikorska, V.U (2007)/ *Artistic temporal space in the historical novels of Pavel Zagrebelnii*: the abstract of dissertation for the degree of candidate of philological sciences. – Kirovograd (in Ukr.)
13. Lotman, Y.M. (1998). *The structure of the artistic text // About the art*. – Petersburg "Art - St. Petersburg", 14, 288 (in Rus.)
14. Zahrebelnij P.A (1980). *Death in Kiev*. Kyiv: Dnipro, 3 (in Ukr.)
15. Zahrebelnii Pervomist P.A. (1980). *Pavel Arkhpyovych Zahrebelnii*: Kyiv: Dnipro, 3 (in Ukr.)
16. Makovskyi, M.M (1996). *Language – myth – culture: Symbols of life and the life of symbols*. – Moskva: "Russian dictionaries" Publishing House (in Rus.)

LITVYNCHUK Taisa Viktorivna

postgraduate of the chair of history of ukrainian literature,

literary theory and literary works

Institute of philology

Taras Shevchenko national university of Kyiv

e-mail: tajisa.litvynchuk@ukr.net

MEANS AND METHODS OF NATURAL AND LANDSCAPE FEATURES' REALIZATION OF MEDIEVAL TOWN'S TOPOS (BASED ON NOVELS OF PAUL ZAHREBELNY "DEATH IN KYIV" AND "PERVOMIST")

Introduction. *The inherent feature of P. Zahrebelny historical prose "Death in Kyiv" and "Pervomist", presenting a series of novels about the princely era, is author's focus not only on the socio-historical conditions of Kievan Rus public policy, the role of personality in its formation, but on the medieval era's culture, originality of its urban space creation. Based on this, the study of original creation of some medieval town topos' natural and landscape features are noteworthy. Purpose.* *The objective of an article is study of means and methods of natural and landscape features' realization of Kyiv topos on material of Paul Zahrebelny novels "Death in Kyiv" and "Pervomist", study of its art organization's regularity and originality. Results.* *The work determined that the topos of Kyiv in P. Zahrebelny historical novels "Death in Kyiv" and "Pervomist" can be represented not only as the center of all state (Kyivska Gora, Volodymyriv gorod), the center of the orthodoxy (Kyiv-Pechersk Lavra, St. Sophia Cathedral) or a specific place with its individual elements of buildings, plazas and squares (Upper and Lower Kyiv, Podil, Borychevy descent, Golden Gate, etc.), due to the description of which is easily to guess Kyiv Rus capital, but also as a complex of natural landscape features' images and locus. Both of them (almost without exception) can function in novels separately and in combination with other components of the other topos types of the city, forming a compositional unity depicted. The brightest natural and landscape features, for which author refers to for creating the topos landscape of the city, are the sun, the sky and Dnipro, which form the ideological and thematic integrity and implement the sense-creating function. Originality.* *The study noted coherence and consistency to the visual appeal of the author visualization of reality, sometimes the display supported by a combination of auditory and tactile sensations. The most expressive art reception is the use of author's proper epithets, metaphors used to form the characteristics depicted,*

author's individual comparisons and the comparisons of natural landscape features depicted (*vysokoholube nebo, zeleni rozdzvony Kyiva, bdjolyne gudinnia zolote* etc.). One of the dominant ways of medieval town's topos creation in the novels of P. Zahrebelny is hero's "vseprysutnist", which is supported not only by memories and comparisons with their location, but with author's words, actually duplicated the direct language of specific characters. Noted that the image of the Dnipro in both author's novels is close to the mythological and folkloric representations, which acquire distinct identity of an author. **Conclusion.** Thus, the article explores natural and landscape features of kyevorus' capital topos, regularity and originality of his artistic principles in historical novels of P.Zahrebelny. To determine the identity of generalized topos of the medieval city, its defining assets we should apply also to research of cities' topos as centers throughout the state, the center of orthodoxy and architectural grandeur, the city with its streets and squares in historical novels of P. Zahrebelny.

Key words: topos, locus, town, medieval, landscape, P. Zahrebelny, "Death in Kyiv", "Pervomist", the sun, the sky, Dnipro.

Одержано редакцією 12.10.2016
Прийнято до публікації 08.12.2016